

Ірина БОГДАНОВА

## **ЖАНРОВО-ДРАМАТУРГІЧНІ НОВАЦІЇ В ОПЕРНІЙ ТВОРЧОСТІ АЛЬФРЕДО КАТАЛАНІ**

Італійський композитор Альфредо Каталані (1854–1893) належить до тих митців, яким, не зважаючи на високий рівень таланту та творчих здобутків, судилося залишатися поза увагою широкої публіки та дослідників. Дійсно, його творчість практично не відома сучасному українському слухачеві. Дві найбільш знані опери Каталані «Лорелея» та «Валлі» знайомі нам лише у вигляді декількох оркестрових та вокальних фрагментів. Водночас опера «Валлі», в якій виконавицями заголовної партії в різні часи виступали такі зірки світової оперної сцени, як Г. Даркле, М. Каллас, Р. Тебальді, й сьогодні досить активно ставиться в Європі.

А. Каталані присвячений цілий ряд розгорнутих досліджень та окремих статей італійських музикознавців; остання з відомих нам ґрунтовних праць датована 1993 р. (книга Марії Менікіні «Альфредо Каталані у світлі невідомих документів»). В той же час взагалі відсутні будь-які українські дослідження монографічного плану, навіть первинно-інформаційні, що й обумовлює актуальність даної статті.

Творчість А. Каталані припала на зламний період в історії італійської музики, коли романтизм відходив у минуле, і на зміну йому поставали нові стильові тенденції. Кожен з молодих композиторів мусив шукати власний художній шлях. Для П. Масканьї та Р. Леонкавалло ним виявився оперний веризм; А. Бойто став послідовником спочатку Р. Вагнера, а потім Дж. Верді; А. Чілеа та У. Джордано, здається, повернулися до національних витоків — романтичного оперного театру зразка В. Белліні та Г. Доніцетті. Найбільшого успіху досяг Дж. Пуччіні, який не тільки виробив неповторний творчий стиль, але й отримав всесвітнє визнання,

фактично завершивши епоху класичної італійської опери і започаткувавши історію опери ХХ ст.

А. Каталані народився 19 червня 1854 р. в м. Лукка, в сім'ї музикантів. Навчався у Музичному інституті рідного міста, протягом року — в Паризькій консерваторії, куди його було зараховано без іспитів (на паризьких професорів надзвичайне враження справила чотириголосна Меса Каталані, написана 1872 р.), та у Міланській консерваторії. Після смерті А. Понкієллі у 1886 р. він розпочинає роботу в Міланській консерваторії як викладач композиції. Тоді ж Каталані входить до кола молодих італійських композиторів, близько товаришує зі своїм земляком Дж. Пуччіні, який часто буває у нього вдома. У свідомості сучасників Каталані був найперспективнішим суперником Пуччіні. Обидва були родом з тосканського містечка Лукка, вихованцями Міланської консерваторії та учнями одного педагога — А. Баццині.

Цікаво, що славетний диригент та найближчий друг композитора А. Тосканіні вважав свого творчого кумира Каталані значно талановитішим за Пуччіні й вірив у його славне майбутнє. Проте Каталані помирає від сухот 7 серпня 1893 р. на 39 році життя, залишивши по собі шість опер: «Серп», «Ельда», «Деяніче», «Едмея», «Лорелея», «Валлі» та один незавершений оперний проект — розроблене разом з Луїжді Іллікою лібрето опери на сюжет повісті Л. Толстого «В степу». Глибоко вражений смертю друга, А. Тосканіні присвятив свою виконавську діяльність пропагуванню його творчості, залучаючи до цієї роботи українську співачку С. Крушельницьку, яка блискуче виконує партії Валлі та Лорелеї в однойменних операх Каталані. Саме тому внесок А. Тосканіні в справу популяризації творчості Каталані є неоціненним.

Представник «молодої італійської школи», А. Каталані починав як палкий прихильник Вагнера. Це захоплення яскраво відбилосся в багатьох сферах його музичної творчості. Композитор майже в усіх своїх операх звертається до німецької романтичної літератури. Найбільш глибокий інтерес він відчуває до сюжетів, в яких присутній елемент фантастичного. Це робить творчість А. Каталані справді неповторною в контексті панування реалістичного напрямку в італійському музичному театрі. Опера Каталані — це завжди драма кохання, центром якої є героїня, що має нелюдський магнетизм, надзвичайну внутрішню силу, неординарну життєву позицію, відчуває містичний зв'язок зі стихіями природи. До музичних особливостей стилю Каталані належить, перш за все, гармонійне поєдна-

ння кантитени та декламаційності у вокальних партіях (стиль *misto*), застосування сучасної пізньоромантичної гармонічної мови та оригінальних ладових знахідок. Величезна увага приділена оркестровій партії, якій доручена розгалужена система лейтмотивів та лейттембрів і розгорнуті симфонічні епізоди. А. Каталані визнавався як один з найкращих італійських композиторів-симфоністів свого часу.

Ставлення співвітчизників до Каталані було вкрай неоднозначним. Критика розділяється на дві половини: одна називає Каталані сміливим новатором, інша — зрадником національного мистецтва та апологетом Вагнера. Всі — і противники, і прихильники — визнають його талант, його оригінальність та неординарність, — проте його опери сприймаються публікою з певною недовірою, достатньо тепло, але без захвату.

Як оперний композитор Каталані дебютував ще в консерваторії. Його дипломною роботою була коротка одноактна опера («східна еклога») «Серп» (1875) на лібрето Тоббіа Горріо (псевдонім Арріго Бойто). Поставлена в театрі консерваторії під орудою автора, вона мала шалений успіх серед молоді та була удостоєна спеціальної премії. Опера крихітна — звучить не більше 30 хвилин, 12 з яких займає оркестровий вступ (фактично, симфонічна поема), в якому «ілюструються» події, що мали б розгортатися на сцені (напад розбійників на караван, в якому їде головна героїня опери Зухра зі своїми батьками).

В опері «Серп» — лише два солісти (сопрано та тенор), і тільки в фіналі за сценою звучить хор. Цю мініатюрну оперу-дует можна вважати справжнім «прозрінням у майбутнє», адже саме у ХХ ст. жанр камерної опери набуває великого розвитку. Лише через 9 років з'явиться перша опера-балет Пуччіні «Віліси» (1884), також одноактна. Крім того, камерність та новелістичність в майбутньому стане жанровою ознакою веристської опери. Таким чином, вперше спробувавши себе в жанрі опери, А. Каталані одразу задекларував яскраво новаторський та сучасний напрям своєї майбутньої творчості.

Наступною оперою А. Каталані стає «Ельда» (1878), чотириактна фантастична драма на лібрето Карло д'Ормевілле. Каталані був в захопленні від німецької легенди про рейнську русалку Лорелею та чудової балади Г. Гейне, і взяв ці сюжети за основу для лібрето. Тут композитор вперше в своїй творчості звертається до північного, абсолютно неіталійського сюжету. В подальшому це стане характерною тенденцією його оперного стилю.

Композитор передчував, що використання такого сюжету може спричинити скандал та нову порцію звинувачень у вагнеризмі, адже, як зазначає італійський дослідник М. Зурлетті, «туманні північні береги завжди викликали скандал: Вагнер сприймався як інфекція» [3, с. 115]. Справді, оперу не врятувало навіть те, що автор «переніс дію на північні береги, Рейн став Балтикою, а Лорелея отримала ім'я Ельди» [3, с. 115]. За словами рецензентів, «публіка була дезорієнтована північними узбережжями, непомітною дієвістю, позбавленою пафосу музикою, та «тьмяною», дуже детальною інструментовкою, збагаченою відтінками, ще не чуваними в італійській опері» [3, с. 117].

Проте опера публіці сподобалася та викликала тривалу дискусію в критиці. Гучний резонанс навколо «Ельди» призвів до появи в Італії цілого ряду «фантастичних» опер: «Північна фея» Г. Дзуеллі (1883), «Озеро фей» Ч. Домінчетті (1883), та вже згадувані «Віліси» Дж. Пуччіні (1883–1884).

В наступних двох операх Каталані, здається, тимчасово повертається до національних традицій. Це «Деяніче» (1883, лібрето А. Занардіні) та «Едмея» (1886, лібрето Гісланзоні за драмою Дюма-сина). «Деяніче» і за сюжетом, в якому любовна інтрига з протистоянням двох примадонн-суперниць розгортається на тлі стародавнього Карфагену, і за масштабами «великої» опери з грандіозними хоровими епізодами нагадує «Аїду». Оперу високо цинив Дж. Пуччіні [2, с. 55] та Г. Малер, який планував поставити її в Лейпцігу [1, с. 80]. Ліричні колізії «Едмеї» викликають асоціації з «Лючією ді Ляммермур» Г. Доніцетті. Це єдина опера композитора, в якій історія кохання не завершується трагічною смертю.

Рішучим кроком у творчому зростанні Каталані стала опера «Лорелея». Дж. Депаніс підказав Каталані який саме шукати сюжет для нової опери, знову повернутися до його першого значного оперного твору — «Ельди» — та спробувати поновити її. Нова «Ельда» — тепер перейменована в «Лорелею» — стала його шедевром. У листі до Дж. Депаніса від 2 лютого 1887 р. щасливий композитор писав: «Я певний, що таким чином перероблена “Лорелея” стане чарівницею, гідною поваги, за умови, що вона піде в пошуках щастя і принесе успіх своєму татові. «Лорелея» — моя краща робота, вона в сто разів краща за “Ельду”, яка починає “набридати” мені» [1, с. 142]. «Лорелея» з великим успіхом була поставлена 17 лютого 1890 р. в Турині під орудою Едоардо Маскероні. І зустріла схвальні відгуки у пресі та критиці.

Таким чином, «Лорелея» є редакцією «Ельди», в словесний та музичний

текст якої було внесено тотальні зміни (4 дії скорочено до 3-х, 9 картин — до 4-х). Місце дії «повернулося» з Балтики на Рейн, головні герої отримали початкові, німецькі імена. Музичний матеріал став більш стислим, було скорочено цілий ряд симфонічних епізодів (зокрема, прелюдію до опери) та написано кілька нових.

Оповідь про Лорелею — знаковий сюжет для європейської культури. Діапазон його численних літературних інтерпретацій простягається від романтичної балади про фатальну красуню та єпископа (сюжетний варіант в баладі К. Brentano, якому належить честь введення образу Лорелеї в європейську літературу) до ліричних мрій поета-романтика, для якого Лорелея ніби уособлює ідею всього недосяжного та прекрасного (всесвітньовідомий вірш Г. Гейне).

Цей сюжет знайшов своє втілення у творчості багатьох композиторів. (незавершена опера Ф. Мендельсона (1847), опера фінського композитора Ф. Паціуса, солоспів та його транскрипція Ф. Ліста, два солоспіви Р. Шумана і т.ін.). Опера А. Каталані — один із найяскравіших зразків звернення до даної легенди. Каталані ніяким чином не порушив чарівливого колориту романтичної казки, знайшовши для неї цілком адекватне музичне втілення.

«Романтичне дійство «Лорелея» — саме так звучить заявлений композитором жанр — синтезує та перетворює в собі найкращі досягнення музично-театрального мистецтва епохи романтизму. Лірична опера-мелодрама, своєрідний символ італійської музики XIX ст. (її ознаки в «Лорелеї» — складний любовний чотирикутник в основі сюжету, величезна увага до ліричних почуттів героїв) переростає у великий «постановочний» спектакль з колоритним історичним тлом (середньовічна Германія), помпезними хоровими сценами (французька «велика опера»), який збагачується незвичним та оригінальним компонентом фантастики («чарівна опера») та вбирає в себе елемент романтичного балету («Вальс квітів» з II д. та «Танець Ундін» в III д.).

Опера А. Каталані є одним із перших зразків «необароко» в італійській опері. Це виявлено у зверненні до «інтонаційного словника» та жанрів епохи бароко: стилізація арії-ламенто (жалобна хода у III д.), жиги (один з лейтмотивів II д.), використання поліфонічних прийомів (імітації, канони, інвенційний розвиток), які в уяві слухача XIX ст. мали б викликати асоціації зі старовинною музикою. Заслуговує уваги також прагнення композитора втілити систему лейтмотивів та лейттембрів вагнерівського типу. Більшість тем-символів групується навколо складного та багатогранного образу Лорелеї — А. Каталані дотримується

власного принципу концентрації уваги на основному персонажі. Головна героїня переживає сутнісну метаморфозу, перетворюючись із земної дівчини на русалку-чарівницю, що відповідним чином відображено в її вокальній партії: не виходячи спочатку із загального вокального контексту (аріозно-кантиленний тип інтонації), героїня в подальшому отримує власний відмінний інтонаційний та лейттематичний комплекс, в основі якого — фанфарна низхідна квартова посівка («тема Рейну»).

Вершиною творчого шляху композитора є опера «Валлі». Вона написана 1892 р. за фантастично-пригодницьким романом Вільгельміна фон Хіллерн «Валлі-Стерв'ятниця» та поставлена за 18 місяців до передчасної смерті автора. «Валлі» — перша опера, що принесла композитору заслужену славу, його останній та найдосконаліший твір. Вона мала б ознаменувати початок творчої зрілості й стати «трампліном» для майбутніх здобутків автора. На нашу думку, саме у «Валлі» остаточно сформувався індивідуальний стиль Каталані. Ще раз доводячи свою прихильність до незвичних для італійців сюжетів, композитор звертається тут до життя та побуту південних тірольців. Він гнучко застосовує мелодичні та гармонічні особливості тірольського фольклору, використовує жанри лендлеру та йодлеру, який взагалі дуже рідко зустрічається в професійній музиці. І в лібрето, і в музичному тексті «Валлі» можна знайти значні впливи естетики символізму: великого смислового значення надається образам гір, снігу, холоду, головним символом опери є квітка едельвейс та ін. В цій опері Каталані досяг своєї основної творчої мети, максимально зосередивши всю дію навколо постаті головної героїні — Валлі. Цікаво, що поряд з «Валлі» були створені класичні зразки так званого оперного веризму: «Сільська честь» П. Масканьї та «Паяци» Р. Леонкавалло. На жаль, в музикознавчій літературі існує традиція автоматично «зараховувати» до числа веристів усіх італійських композиторів даного періоду без врахування їх художніх відмінностей та незважаючи на той факт, що веризм так і не склався як стійкий стилістичний напрямок. Вважати поетичного мрійника Каталані однозначним веристом є величезною помилкою (як і поміркованого модерніста Пуччіні), проте у «Валлі» можна знайти деякі елементи, притаманні веристській мелодрамі: в основі сюжету — приправлена кривавими злочинами «драма кохання та ревності», що розгортається на побутовому тлі. Вокальним партіям властива напружена теситура та елементи «крику», експресивні кульмінаційні верхівки. Це свідчить про те, що веризм був не самостійним стильовим

напрямок, а яскравою складовою італійського оперного стилю перехідного художньо-історичного періоду.

Отже, оперна творчість Альфредо Каталані — важлива, хоча і малодосліджена сторінка в історії не тільки італійської, але й всієї західноєвропейської музики кінця XIX ст. Йому належать такі визначні новації, як звернення до жанру камерної опери-мініатюри та впровадження фантастично-легендарної сюжетики в італійську оперну традицію. При цьому любов до фантастичного та незвичайного не була для Каталані «даниною моді» на Вагнера, а стала невід'ємною частиною його творчої вдачі — і не дивно, що в його інтерпретації засяяв новими фарбами сюжет романтичної легенди про Лорелею. В творчому здобутку Каталані ми знаходимо передвістя неотенденцій XX ст. — численні жанрово-драматургічні відкриття, інонаціональні запозичення, стилістичні нашарування, як от музичні ремінісценції епохи бароко, впливи символізму, застосування специфічного локального фольклору. Відтак А. Каталані, поряд з Дж. Пуччіні постає як один із зачинателів сучасних оперних новацій.

1. Малер Г. *Письма*. — СПб, 2006. — С. 889.

2. *Пуччини Дж. Письма / Пер. с итал.* — Л., 1971. — С. 366.

3. *Zurletti M. Catalani*. — Torino, 1982. — P. 250.

#### **Жанрово-драматургические новации в творчестве Альфредо Каталани**

Статья содержит обзор творчества выдающегося итальянского композитора конца XIX в. Альфредо Каталани (1854–1893). Творческое наследие художника составляет 6 оперных произведений, каждое из которых не только характеризует своего автора как смелого новатора и знатока европейских оперных традиций, но и представляет собой важную страницу в истории итальянской музыки.

#### **Genre and dramaturgic innovations in operatic creation of Alfredo Catalani**

This article includes the review of the work of prominent Italian composer of the end of XIX century Alfredo Catalani (1854-1893). The creative heritage of composer consists of six opera works. Each of these operas not only characterizes each author as courageous innovator, but represents an important page in the history of Italian opera.